
FORDIZMUS ÉS KONFORMIZMUS

**Az amerikai társadalom homogenizálódása Ford munkaszervezési
modelljének tükrében**

Jelige: DTZ 936

OTDK 2022-2023

Tartalomjegyzék

Előszó	2
A fordizmus fogalmának történeti áttekintése	4
Ford munkaszervezési modellje	6
Ford, mint a racionalizáció végtelen progresszusának egyik állomása.....	10
A munkások kispolgárrá válnak.....	14
Polgárosodás és konformizmus	16
Fordizmus és posztfordizmus	22
Konklúzió	24
Irodalomjegyzék.....	27

Fordizmus és konformizmus

Az amerikai társadalom homogenizálódása Ford munkaszervezési modelljének tükrében

„Ez az egész város zárt kis körökből áll, tagjaiknak közös az érdeklődésük, körülbelül ugyanannyi a pénzük és teljesen egyformán viselkednek. [...] Kis körökkel és csoportokkal fog találkozni, amelyek mind egymást csipkedik és karmolásszák.”

Egy helyi lakos nyilatkozata, Jonesville, Michingan, USA, 1949.¹

Előszó

A konformizmus témájának elméleti vizsgálatával számos tudományág foglalkozik. A társas emberi cselekvés során megnyilvánuló ösztönös és állandó alkalmazkodás vizsgálatát sokfajta megközelítésben el lehet végezni: szociológiai, pszichológiai és politikai nézőpontú elemzések egyformán születtek a témában; sőt, a szociálpszichológia képében egy önálló diszciplína is született a jelenség vizsgálatára. A konformizmus akkor válik filozófiai megközelítésmódot igénylő elméleti anomáliává, amikor az ösztönös és általános szabálykövetés meggyőződés nélküli, elvtelen, megalkuvó alkalmazkodássá válik és nagyobb emberi közösségeket (akár egész társadalmakat) kezd el jellemezni.

A konformizmus problémája nem újkeletű Amerika történetében, hiszen már az 1830-as években Tocqueville is ír róla. Úgy is mondhatnánk, hogy a konformizmus jelensége bizonyos tekintetben végigkíséri az Egyesült Államok történetét, melyre számos szociográfiai, szépirodalmi mű és film is reflektál. Az 1930-as évektől kezdve azonban egy „precedens nélküli” óriási átalakulás ment végbe az amerikai társadalomban, melynek eredményeképpen a viselkedési minták, nézetek, értékorientációk, normák korábban soha nem látott módon homogenizálódtak. Dolgozatomban ezen átalakulás jelenségére kísérlek meg választ találni a fordizmus fogalmán keresztül.

A Ford gyár egy széleskörű munkaszervezési reformot indított el az 1920-as években, mely a munka nagyobb fokú racionalizálásával és funkcionalizálásával magasabb termelési produktivitás elérésére törekedett. Az új munkarendszer mechanikusabbá és lélekölőbbé tette a munkavégzés folyamatát, amely szükségessé tette az olyan intézkedéseket a munkaerő

¹ Packard 1971. 36.

mentális egészségének megőrzése érdekében, melyeknek eszközei a magas fizetés és az edukáció voltak.

Tézisem az, hogy a Henry Ford nevével fémjelzett „futószalagszerű” munkaszervezési modell – és a nyomában járó életszínvonal-emelkedés – általános elterjedése megváltoztatta az amerikai társadalmat és közvetett módon egy új konformizmus és uniformizáltság felé mozdította el azt. Az új munkarendszer ugyanis egy új amerikai álmot, egy új ideált mutatott fel, melynek eredményeképpen létrejött a „fordista ember” a maga konform álmaival, vágyaival, életvezetési és fogyasztási szokásaival.

Mielőtt azonban hozzáfognék témám kifejtésének, szükségesnek tartom a konformizmus fogalmának tisztázását, mivel ez nem egy egyértelmű jelentéssel bíró terminus. A konformizmusnak alapvetően kettős jelentése van: egyfelől általános, tág alkalmazkodást, másrészt káros, szolgai alkalmazkodást is jelent. Ahogy Karikó Sándor fogalmaz:

Az alapszó két különbözőféle, egymástól gyökeresen eltérő jelentést hordoz: egy általános szükségyszerű, erkölcsi értelemben értéktelen igazodást az adott társadalom alapvető normáihoz, működési törvényeihez, valamint egy kevésbé általános, nem szükségképp felmerülő, morális szempontból már nagyon is negatív, káros, elvtelen, szolgai alkalmazkodást.²

Az előbbi forma nélkülözhetetlen feltétele a társadalom normális működésének, egyszersmind az egyes egyének ösztönös életben maradásának, bármilyen célú és tartalmú boldogulásának. Az utóbbi viszont az alkalmazkodás egyfajta torz esetét, a megalkuvó magatartást jelenti, amelyet az egyén tudatosan felvállalhat és persze meg is tagadhat.³ Dolgozatomban a konformizmus fogalmát ez utóbbi megközelítés értelmében fogom használni.

A konformizmus alatt – Karikó definícióját felhasználva – a következőt értem: olyan alkalmazkodás, amely az Én nagymérvű megcsönkítésével, gyakran teljes megtagadásával jár, a megalkuvás megnyilvánulása, melyben az egyén elveszti-megtagadja saját meggyőződését, integritását, szabadságát, melynek nyomán már önmaga sem tudja ki is ő voltaképpen.⁴ Ernst Fischer Heidegger nyomán úgy foglalja össze a konformizmus lényegét, mint ami „az Én elsüllyedése az Akárkiben.”⁵ A konformizmust azonban nem tekinthetjük személyiségjegynek ami az egyik embert jellemzi, míg a másikat nem⁶. Senki nem születik konformistának ami

² Karikó 2020. 4.

³ Uo.

⁴ Uo. 5.

⁵ Fischer 1964. 97.

⁶ Karikó 2020. 10.

végzetszerű és eleve elrendelt lenne, hanem ezen állapot csak gazdasági, politikai és lélektani folyamatok eredményeként állhat elő. A következőkben egy ilyen folyamat leírására teszek kísérletet.

A fordizmus fogalmának történeti áttekintése

A „fordizmus” terminusa a tömegtermelés megjelenésének tényére és a gyáripari munkafolyamatok megszervezésének nagyfokú racionalizálására reflektál. Az 1920-as években Henry Ford nevéhez kötve a fordizmus kifejezés a korabeli amerikai sajtóban úgy szerepelt mint a modernitás és haladás legújabb állomása. A munkafolyamatok nagyfokú racionalizálása és hatékonyabbá tétele egy széleskörű pozitív várakozást váltott ki a korabeli amerikai közvéleményben a fordizmussal kapcsolatban.⁷ A terminus tehát ebben az időben még csupán munkaszervezési szakkifejezésként volt használatban, amit a szélesebb rétegek legfeljebb a korabeli publicisztikából ismerhettek.

Az 1920-as éveket tehát egy széleskörű pozitív várakozás jellemezte, amely a Ford féle rendszerben a fejlődés jövőbeli útját látta; az 1930-as években azonban ez a lelkesedés szemmel láthatólag alábbhagyott. Ebben az időszakban a fordista modellre, vagyis a munkafolyamatok minden addiginál nagyobb mérvű racionalizálására számos szépirodalmi mű és film reflektált, melyekből már hiányzik a korábbi optimizmus. Fritz Lang 1927-es expresszionista némafilmjében, a *Metropolis*ban az ipari fejlődés végeredményéről egy igen sötét kép jelenik meg. A film cselekményeül szolgáló utópisztikus metropolis egy merev és mechanizált gigantikus gépváros, melyben az állandó mozgás, az anonimitás és uniformitás a meghatározó és ahol az emberek élő masszaként ömlenek ki és be a monumentális lifteken és a folyosókon. A technika által uralt civilizáció eme „falanszterszerű” víziója nélkülöz mindenfajta melegséget és szervességet és egy igencsak rideg világot mutat.

Mindössze öt évvel Lang filmje után, 1932-ben jelent meg Aldous Huxley híres – azóta már klasszikussá vált – disztópiája. A *Szép új világ* egy olyan jövőt mutat be, melyben nemcsak az állam és az intézmények, hanem az állampolgárok életének minden területe egy teljesen racionalizált és mechanizált rendszerben működik; a munkától kezdve a szabadidős tevékenységeken keresztül egészen az általános emberi reprodukcióig bezárólag. Ezután 1936-ban került a mozivásznakra Charlie Chaplin *Modern idők* című filmje, mely a Ford féle gyáripari termelést karikírozza. Chaplin görbe tükröt tart a futószalagszerű munkarendszer elé,

⁷ Clarke 1992. 13.

melyben a gyáripari munkás a gépek rabszolgája, és akinek minden mozdulata meg van határozva a munkavégzés során; sőt olyan szinten mechanikussá és gépezetek által meghatározottá válik a munkavégzés, hogy még a munkások ebédeltetését (etetését) is automatagép végzi. Ezen film talán minden más műnél hitelesebben mutatja be azon jelenségeket, melyeket később a marxista gondolkodók is kritika tárgyává tesznek a fordista alapon működő rendszerben.

Dolgozatom keretei nem teszik lehetővé, hogy a fordizmus filozófiai fogalmának fejlődéstörténetét részletesen bemutassam, nagy vonalakban azonban mégis szükségesnek tartom áttekinteni főbb állomásait. A kifejezést filozófiai kontextusban Antonio Gramsci használta először 1934-es *Amerikanizmus és fordizmus* című esszéjében. Gramsci nyomán pedig napjainkig az újbaloldali diszkusszió berkein belül lehet találkozni legtöbbször a fogalommal. A fordizmus egyértelműen marxista terminussá vált, jóllehet jelentése, használati módja az elmúlt kilenc évtizedben sokszor megváltozott.

Az olasz autonomisták Gramsci nyomán már az 1960-as években is használták a fordizmus terminusát, amit a konkrét tömegtermelési munkaszervezési rendszer megnevezése és leírása mellett már egy osztályharcos történelmi folyamatba helyeztek bele. Mario Tronti a jóléti állam kiépülésével kapcsolja ezt össze és a kapitalizmus egy új korszakának eljövételét detektálja, melynek megnevezésére a *fordista kapitalizmus* kifejezést használja.⁸ A fordizmus azonban csak az 1970-es években került be igazán a köztudatba: Christian Palloix és Charles Sabel elevenítette fel és adott új jelentést a fogalomnak. Palloix és Sabel a témát főleg az elidegenedés lukácsi fogalma felől közelítik meg, mintegy kivonva azt a munkavégzés világából és kiterjesztve a társadalom működésének egészére. A munkafolyamatok átalakulásának elidegenítő hatását kiterjesztik az iparon túli területekre: állításuk az, hogy a fordista automatizált, racionalizált, mechanikus működésmód kiterjed a gyárak falain túlra is és az egész társadalmat elkezdi jellemezni. Ahogy Palloix fogalmaz: „az egész társadalom úgy kezd működni, mint egy nagy üzem”.⁹

Palloix és Sabel megközelítésével szemben Zygmunt Bauman, André Gorz vagy Robert Jessop a munkásosztály helyzetének, körülményeinek és önképének átalakulását tekinti a folyamat fő mozzanatának. Szerintük a fordista termelési modell legfontosabb újítása az, hogy megszüntette a tőkés és a munkás közötti éles szembenállást. Kiindulópontjuk az, hogy a fordizmus nagyfokú jólétet kínál a munkásoknak: magas fizetést, kiterjedt szociális ellátórendszert, amely intézkedéseknek köszönhetően a munkásosztály egyre jobban

⁸ A témáról bővebben lásd: Tronti 1962.

⁹ Palloix 1976. 60.

hajlandóvá válik arra, hogy elfogadja a fennálló kapitalista rendet mint az élet legitim keretrendszerét és alapvetését. Az anyagi felemelkedés és a munkások termelésben való érdekelté tétele feloldja a proletariátus kívülállóságát és konszolidált kispolgárokká teszi a korábban ellenállásra megszervezett nonkonformista munkástömeget. Ahogy Gorz fogalmaz:

*A munkásosztály atomizálódott, szerializálódott, fogyasztói tömeggé változott. A proletárdiktatúra fogalma és a kommunizmus eszméje a jóléti állam munkásosztályról való gondoskodásának igényére redukálódott.*¹⁰

Ford munkaszervezési modellje

Mielőtt rátérnék gondolatmenetem tulajdonképpeni kifejtésére, szükségesnek tartom röviden azt is tárgyalni, hogy tulajdonképpen mit is takar a fordista munkaszervezési modell a hozzá társított filozófiai és szociológiai jelentéstartamok nélkül. A következőkben ismertetem, hogy valójában miből is állt a ford reform és hogy mit takar ez az új munkaszervezési módszer a gyakorlatban. Mindezt azért tartom fontosnak kifejteni, mivel ez szolgáltatja azt az alapot, amelyre a későbbi teoretikus vizsgálat épülni fog.

Az 1920-as években Észak-Amerikában gazdasági felemelkedés és nagymérvű életszínvonalemelkedés indult meg, melynek köszönhetően megnövekedett a lakossági fogyasztás. A megváltozott piaci körülményekhez a termelésnek is alkalmazkodnia kellett: olcsón és gyorsan kellett működnie az iparnak. Erre az igényre jött válaszul a fordista munkaszervezési modell, mely már az 1910-es évek derekán megjelent ugyan, de csak az 1930-as évek második felétől vált világszerte általánosan elterjedté.¹¹

Robert Jessop négy alapvetését, négy jellemzőjét különíti el a fordizmusnak: 1. *Kapitalista munkafolyamat*: a jól szervezett „taylorista módszerek” alkalmazása a gyártásban, ami magasabb gyári teljesítményt eredményez. 2. *Felhalmozói rendszer*: a termelékenység növelésével a bérek emelkednek, ami magasabb termelékenységet, keresletet, beruházást és működési hatékonyságot eredményez. 3. *A gazdasági szabályozás társadalmi módja*: világossá válik a tőke be- és kiáramlásának elemzése, mind a mikro- (bérek, belső mozgások), mind a makro- (kereskedelem, külkapcsolatok) terén. 4. *A „szocializáció” általános módja*: a vállalat (és az állam) szerepe a munkaerő mindennapi gazdasági életstílusában és mintáiban, gazdasági

¹⁰ Gorz 1997. 40.

¹¹ Ford 2015. 83.

szokásaikban és a regionális hatásokban.¹² Az én álláspontom szerint Ford munkaszervezési modellje Jessop négyponthoz megoldásánál még egyszerűbben összegezhető és mindössze két alapvetésbe is összesűrítendő: 1. a feladatok és munkafolyamatok szigorú szétválasztása a minél nagyobb fokú hatékonyság érdekében. 2. Az ipari munkaerő koordinált megszerzése és a termelési folyamatban való érdekelté tétele.

A termelés nagyfokú automatizmust, precízen kiszámított munkatempót és munkakörülményeket, illetve szigorú munkafegyelmet követelt meg. Ez az amit összefoglalva „futószalagszerű termelésnek” nevezhetünk. Henry Ford híres autógyáraiban alkalmazták először (1914-től) a futószalagot, amit az 1920-as évektől folyamatosan elkezdtek alkalmazni más gyárak is. A folyamat lényege a megállás nélküli munka az üzemben. A futószalag biztosította a munkaműveletek közötti kapcsolatot: minden munkás csak egy-egy részmunkát végezhetett, amelynek művelésére be volt tanítva. A futószalag szerepének köszönhetően tehát többé már nem a munkásoknak kellett mozogni a munkafolyamat adott állomásának megfelelően, hanem a szalag volt az, ami továbbította a munkatárgyat a két oldala mellett álló munkásokhoz, majd onnan tovább a következő munkafázis helyszínére.

A Ford autók előre legyártott szabványszerű, panelszerű elemekből álltak. A gyártási folyamat e panelek összeszereléséből állt, így az, ami korábban nagy szakértelmet, ügyességet és odafigyelést követelő szakmunka volt, egyszerűen elvégezhető, mechanikus mozdulatokból álló betanított munkává alakulhatott át. A munkások automatizált, egyszerű, gépszerű mozdulatokat végeztek egész munkaidejük alatt, az egyéb emberi tényezők pedig csak hibaforrással szolgálhattak az előre kiszámolt, megtervezett munkaműveletek során.

Ford és a fordista termelési mintákat adoptáló gyárosok egyszerű és olcsó iparcikket akartak gyártani tömeges mennyiségben a nagyközönség számára. Ebben nem csak az segített, hogy a gyártási folyamatokat részekre osztották és a szakképzett munkaerőtől való függetlenedés érdekében csereszabatos alkatrészeket alkalmaztak, hanem az is, az emberek és a szerszámok helyét is aprólékos vizsgálatnak vetették alá, így a gyártósor a lehető leghatékonyabban működhetett. Mindennek köszönhetően kialakult a mai értelemben használt tömegtermelés: a Ford gyárakban minden egyes munkanapon kezdetben 1 percenként, a csúcson pedig 10 másodpercenként egy kész autó gördült le a szerelősorról.

A fordista munkaszervezési modellnek a fent említett második komponense az ipari munkaerő koordinált megszerzése és a termelési folyamatban való érdekelté tétele volt. Ford

¹² Jessop 1992. 42-62.

ugyanis nemcsak hogy csökkenteni tudta az előállítás költségeit és a termékek eladási árát, hanem ezzel párhuzamosan a minimális napi munkabért a kétszeresére emelte.¹³

Ford találmánya a munkaerő bérezését tekintve az öt dolláros munkanap volt. A dolog lényege, hogy a gyári munkások napi bérét a korábbi kétszeresére, öt dollárra emelte, és e magasnak számító fix fizetésük mellett a teljesítményük és szorgalmuk alapján további plusz juttatásokat is kiutalt számukra. Vagyis e munkaszervezési rendszer (különböző pótlékok, bónuszok formájában) a profitból való részesedést ígért azon munkásoknak, akik hajlandónak mutatkoztak a szorgalmas, odaadó tevékenységre a vállalat prosperálása érdekében. Ford úgy nyilatkozott amikor az újságírók unortodox módszerének miértjéről kérdezték, hogy azt szeretné, ha „a munkások meg tudnák venni az autókat, melyeket előállítanak”.¹⁴ Az új séma kezdeti hatása drámai volt: 1921-1922-ben a Ford Motor Company kimutatása szerint a munkából való hiányzás/kimaradás 10%-ról 0,5%-ra esett vissza a gyári dolgozók körében, a munkaerő fluktuációja pedig 400%-ról 15%-ra zuhant vissza egy év leforgása alatt, a munkabéli produktivitás továbbá ezzel párhuzamosan drámaian megerősödött.¹⁵

Azonban az öt dolláros munkanap rendszere nem csupán a szorgalmas munkavégzés sztenderdjeit határozta meg a gyári munkások számára, hanem a munkahelyen kívüli élet, az erkölcsök, életvezetési szokások, értékrendszerbeli meghatározottságok szintjéig jogot formált a dolgozók befolyásolására. A plusz anyagi juttatások megszerzéséhez ugyanis nem volt elég a szorgalmas és odaadó munka a gyárban, hanem követelmény volt a munkahelyen kívüli példás életmód is. Ford vállalatának „szociális osztálya” volt hivatott eldönteni, hogy ki jogosult a jutalmakra és ki nem. Vizsgálták a munkások múltját, családi hátterét, életvezetési szokásait, világnézetét és politikai meggyőződését is. A szociális osztály nem alkalmazott megkülönböztetést a munkások között rassz, vallási hovatartozás vagy nyelv alapján, azonban az alkoholisták, kicsapongók, megbízhatatlan munkások nem számíthattak bónuszokra, még akkor sem ha szenvedélyeiket kizárólag a gyár falain kívül üzték. Azokat a munkásokat pedig akikről kitudódott, hogy beléptek valamelyik szakszervezetbe, rögtön elbocsátották.¹⁶

Az élet sztenderdjeiben való iránymutatást Ford leginkább az oktatás útján képzelte el: a Ford Motors Company az 1920-as évektől folyamatosan újabb és újabb intézményeket alapított, egyesületeket és alapítványokat működtetett, melyeknek célja az volt, hogy e folyamatokat elősegítse. Ford maga úgy fogalmazta meg ebbéli szándékát, hogy meg szeretné

¹³ Magyar Nagylexikon (Ff – Gyep) – Budapest 1999. Magyar Nagylexikon Kiadó. (8. kötet)

¹⁴ Bauman 2000. 144.

¹⁵ Clarke 1992. 21.

¹⁶ Link 2020. 89.

tanítani munkásait „az amerikai életre” [the american way of life].¹⁷ Missziójának tekintette, hogy a munkásai minőségibb, kulturáltabb, erkölcsösebb életet éljenek. Ennek érdekében a Ford gyár Detroitban az 1920-as évek folyamán ötvennél is több templomot, jóléti és oktatási intézményt alapított, valamint több éves ciklusokban különböző edukációs programokat indított.

A Ford féle intézmények és oktatási programok egyik része a munkások gyakorlati tudásbéli fejlesztésére irányult; például évenként indultak angol nyelvkurzusok a bevándorlói háttérrel rendelkező munkások részére.¹⁸ A programok másik része a munkások morális nevelésére, iránymutatására szolgált. E kurzusok nem titkolt célja az volt, hogy hasznos, kezelhető embereket neveljen, akik lehetőleg minél kevesebb káros szenvedéllyel és „helytelen politikai meggyőződéssel” bírnak. Azt oktatták a munkásoknak, hogy milyen a helyes amerikai élet; és a példás, erkölcsös, konzervatív kispolgári életvezetés sztereotípeire dresszírozták a munkásokat.¹⁹ Nagy hangsúlyt kapott e képzésekben az antialkoholizmus és az egészséges életmód fontosságának hangsúlyozása is.

A fordista munkarendszer az 1920-as évektől kezdve elterjedt szerte Amerikában. A különböző gyáripari munkarendszerek nem adoptálták mindig pontosan a fordista mechanizmust, hanem más-más formákban vették át azt. Ráadásul ezek is az idők során is folyamatos átalakuláson mentek keresztül, alapjukat azonban minden esetben Ford rendszere jelentette.²⁰ A fordista munkaszervezési modell eredményességét még az 1929-es nagy gazdasági világválság sem volt képes megtörni: a válság nyomán kerekedett infláció ugyan jelentősen lecsökkentette a Ford gyár alkalmazottjainak reálbérértékét és az autók iránti hanyatló kereslet is visszavetette a vállalat bevételeit, 1936-ban azonban már újra a válság előtti eladási számokat tudta produkálni a gyár, 1939-ben pedig már az 1929 előtti számok közel kétszeresét gyártották és adták el.²¹

Ford a termelés produktivitása (és ezáltal végső soron a profit maximalizálása) reményében végsősoron egy „új embert” akart létrehozni²², aki szorgalmasan, fegyelmezetten, gép módjára képes dolgozni és aki folyamatos külső-belső kontroll alatt áll a munkahelyén. Munkaidején túl pedig a fordí „új ember” alázasos, visszafogott, aktív, kispolgári életet él, előre

¹⁷ Ford 2015. 211.

¹⁸ Clarke 1992. 20-21.

¹⁹ Elmondták nekik hogyan illik viselkedni a családban a házastárral és a gyermekekkel szemben, miket szokás fogyasztani, milyen háztartási eszközöket illik tartani és milyen szabadidős tevékenységeket szokás végezni stb.

²⁰ Uo. 23.

²¹ Link 2020. 70.

²² Clarke 1992. 22.

legyártott vágyakkal, életvezetési sztenderdekkel, érintkezési szokásokkal, hagyományos és konform értékrenddel.

Ford, mint a racionalizáció végtelen progresszusának egyik állomása

A racionalitás végtelen expanziójának gondolata már Marxnál megjelenik, ahogy azt a Kommunista kiáltványból is ismerhetjük.

*Természeti erők leigázása, gépi berendezés, a vegyészet alkalmazása iparban és földművelésben, gőzhajózás, vasutak, villamos távírók, egész világrészek megművelés alá vétele, folyók hajózhatóvá tétele, lábdobbantásra a földből előpattanó egész népeiségek – mely korábbi század sejtette, hogy a társadalmi munka méhében ilyen termelőerők szunnyadnak!*²³

Az emberi racionalitás fokozatos kibontakozása tehát a természet meghódításában és a technika folyamatos fejlődésében mutatkozik meg Marx szerint. A termelés területén a munkamegosztás és a munkafolyamatok gépesítése utal ugyanerre a folyamatra: „A munkás a gép pusztá tartozékává válik, akitől csak a legegyszerűbb, legegyszerűbb, legkönnyebben megtanulható fogást kívánják meg.” – írja Marx.²⁴

Bár már Marx is foglalkozik a munka és racionalitás kapcsolatával, az *intellektualisztikus racionalizálás* fogalma mégis Max Webernél jelenik meg először explicit módon. E gondolat lényege – ahogy ő fogalmaz:

*...számítással uralmunk alá hajthatunk – elvben – minden dolgot. Ez azt jelenti, hogy feloldjuk a világot a varázslat alól. Nem kell többé a vadember módjára, akinek a számára léteznek titokzatos hatalmak, mágikus eszközökhöz nyúlni, hogy uralmunk alá gyűrjük vagy kiengeszteljük a szellemeket. Technikai eszközökkel és számítással érjük el ezt. Az intellektualizálódás elsősorban ezt jelenti.*²⁵

Weber szerint tehát a világ „varázstalanodása”, vagyis az egyre teljesebb és egyre kiterjedtebb racionalizálás folyamata következtében az ember megszabadul a természetnek való alávetettségétől. A világ megérthetővé, racionálisan megragadhatóvá és ezáltal uralhatóvá

²³ Marx – Engels 1968.

²⁴ Uo.

²⁵ Weber 2020. 21.

válí. A tudományok (főként a természettudományok) szerepe pedig Weber szerint az, hogy megmutassák „mit tegyünk akkor, ha technikailag uralkodni akarunk az életen”.²⁶

A racionalizmus expanziójáról szóló elméletet Lukács György vonatkoztatta a munka és a termelés világára *Történelem és osztálytudat* című művében, részben Weberre, részben Marxra támaszkodva. Lukács szerint kimutatható az ipar történetében egy jól visszakövethető vonal, amely a kézművesség-kooperáció-manufaktúra-gépipar egymást követő kontinuitásában rajzolódik ki. Ahogy ő fogalmaz: „Feltárul előttünk az egyre növekvő racionalizálás, a munkások minőségi, emberi-individuális tulajdonságainak egyre fokozottabb kikapcsolása.”²⁷

Lukács szerint a munkatevékenységre az idő előrehaladtával egyre jellemzőbb, hogy absztrakt, racionális részműveletekre tagolódik, illetve az, hogy kialakul a társadalmilag szükséges „munkaidő”, ami aztán a racionális kalkulációk alapja lesz; ez alakul kiszámítható munkapenzummá, amely mint kész és zárt objektivitás áll szembe a munkással. A racionális mechanizálódás behatol egészen a „munkás lelkébe”: még saját pszichológiai tulajdonságai is különválnak személyisége egészétől, vele szemben objektiválódnak, hogy minél jobban beilleszthetők legyenek azután a racionalizált speciális rendszerekbe, s kalkulációs fogalmi formára hozhatók legyenek.²⁸ A kalkulálhatóságra beállított racionalizálás ezen elvének a működése elképzelhetetlen Lukács szerint a munka specializálása nélkül.²⁹

A racionalizálásnak kulcsszerepe van a Lukács féle eldologiasodás elméletében: a termelés objektumának szétszakítása ugyanis szükségképpen a szubjektuma szétszakítását is jelenti értelmezésében. „A munkás emberi tulajdonságai és sajátosságai mindinkább csupán hibaforrásként jelennek meg ezeknek az absztrakt résztörvényeknek a racionálisan előre kiszámított funkcionálásával szemben.”³⁰ A munkás tehát (vagyis a termelés szubjektuma), mechanizált részként illeszkedik bele egy mechanikus rendszerbe.

Lukács szerint a munkafolyamat egyre növekvő racionalizálásával és mechanizálásával a munkás tevékenysége is mindinkább elveszíti tevékenységjellegét, és valamiféle kontemplatív magatartássá lesz. Szerinte ennek két következménye lesz: egyrészt a mechanikussá vált részmunkájuk és munkaerejük személyiségük egészével szemben

²⁶ Uo. 29.

²⁷ Lukács 1971. 326.

²⁸ Uo.

²⁹ Az előbbieket jól példázza Michel Foucault *Felügyelet és büntetés. A börtön története* című munkájának azon meglátása, mely szerint a XVIII. századtól az európai társadalmakban minden intézmény az ipar sémája szerint működik (hadsereg, börtön, kórház, iskola, stb.); és ezen intézmények fontos funkciója, hogy hatékony és fegyelmezett specializált tevékenységre szocializálja az embereket, vagyis például az iskola vagy a kötelező sorkatonai szolgálat egyfajta előszobája az ipari termelésnek, ahol dresszírozzák, előkészítik és fegyelmezett specializált szakmunkássá képzik a társadalom tagjait. (Lásd: Foucault 1990. 189, 190-192.)

³⁰ Lukács 1971. 328.

objektíválódik. (Ez a folyamat Lukács szerint már a munkaerő áruként történt eladásakor végbemegy.) Ahogy ő fogalmaz:

*Tartós és feloldhatatlan mindennapi valósággá lesz, úgyhogy a személyiség itt is a legkisebb befolyással sem rendelkező nézőjévé lesz annak, mi történik saját létével, mint egy idegen rendszerbe beillesztett, izolált részecskével.*³¹

Másrészt e folyamat széttepi a munka egyes szubjektumait egymástól is, akik a szerves termelés során közösségé voltak összefűzve.³² Összefoglalva tehát Lukács azt állítja, hogy a munkamegosztás és a racionalizált mechanizált termelés szétszakít minden szervesen egységes munka- és életfolyamatot, elemeire bontja őket azért, hogy azután ezeket a racionálisan és fizikailag legalkalmasabb „specialisták” lássák el, még hozzá a legésszerűbb módon.

Az előbbiekből kitűnik, hogy a munka racionalizálása – vagyis a munkafolyamatok részekre tagolása és gépesítése a termelés minél nagyobb fokú hatékonysága érdekében – már Marx korában, a 19. század közepén sem volt újdonság. Marx a *Kommunista kiáltvány* mellett *A politikai gazdaságtan Bírálatában* is utal e jelenségekre, mint korának jellemző kapitalista munkamódszerére.³³ Ezek alapján felvetődik a kérdés, hogy miben különbözik hát a fordizmus a taylorizmustól vagy bármely más korábbi munkaszervezési rendszertől? Kérdés, hogy a fordizmus nem pusztán egy kis lépcsőfok-e a sok közül, vagy egy apró triviális állomás a munka racionalizációjának Lukács által leírt végtelen folyamatában?

A kérdés azért is legitim, mivel Frederick Taylor – a taylorizmus névadója – *The Principles of Scientific Management* című 1911-es művében a fordizmus leírt mechanizmusaihoz nagyon hasonló javaslatokkal él. Többek között leírja, hogy a munka tervezésekor minden mozdulatot, szabványos munkaeszközt és munkakörülményt a legszigorúbb célszerűségnek kell alárendelni. Emellett a jó képességű professzionális munkások kiképzése és megtartása szerinte a legfőbb feladat, ami a jó körülmények biztosításával és a folyamatos munkahelyi kontrollal érhető el.³⁴

Antonio Gramsci *Amerikanizmus és fordizmus* című esszéjében a következőben látja a fordizmus újdonságát a korábbi munkaszervezési modellekkel (például a taylorizmussal szemben): Taylor és a századforduló gyárosai nyíltan azt tekintették céljuknak, hogy a munkás tevékenységének mechanikus, statikus, fizikai oldalát fejlesszék a maximumra; ezzel elvágták

³¹ Uo. 329-330.

³² Uo. 330.

³³ Marx. MEM. 13. köt. 31.

³⁴ Taylor 1911.

attól, hogy a munkavégzés során olyan képességekkel éljen, mint az intelligencia, kezdeményezési készség, képzelőerő, kreativitás, mely képességek korábban (a manufaktúra és céhes ipar idejében) még a munkavégzés szerves részét képezték. Ebben tehát nincs semmi specifikus sajátossága a fordizmusnak például a taylorizmussal szemben. Ahogy Gramsci fogalmaz: „Ez a folyamat nem új, hanem az ipar megjelenésével kezdődött.”³⁵

A fordizmus azonban ennek ellenére mégis egy „egészen új, precedens nélküli jelenség” Gramsci szerint, mégpedig azért, mert egy „új típusú munkást és új típusú embert próbál meg létrehozni” az életformák átalakításán keresztül.³⁶ A fordizmus és taylorizmus megkülönböztetése más szerzőknél is hasonló módon jelenik meg: Simon Clarke szintén egy új embertípus megteremtéséről beszél, illetve arról, hogy amíg a taylorizmus csupán szétválasztotta és részfeladatokra osztotta a munkafolyamatot, melyeket hozzárendelte az egyes specialista munkásokhoz, addig a fordizmus újrakomponálja a feladatokat olyasmódon, hogy emberi robotokat farag a munkásokból.³⁷ André Gorz úgy fogalmaz, hogy már nem munkások működtetik a gépeket (vagyis beállítják mozgásaikat, lépéseiket a kívánt cél érdekében), hanem a gépek dolgoztatnak a munkásokkal. „A mechanizált rendszer végzi a munkát amely csupán kölcsönveszi a munkás testét, agyát és idejét a munka érdekében. [...] A munka a munkáson kívül létezik.”³⁸

A témával foglalkozó irodalomban a leggyakrabban a fordizmusban rejlő újdonságot abban látják, hogy a munkásosztály és a társadalom teljes átalakulását és egy új attitűddel rendelkező embertípus kialakulását hozta magával (amire végső soron az *új ember* és a *fordista ember* kifejezések is utalnak). A fordizmus ugyanis – ellentétben például a taylorizmussal – megszünteti, fokozatosan feloldja a munka és tőke közötti évszázados szembenállást és polgárosítja, felemeli a tömegeket. A fordizmusról szóló marxista diszkusszió legtöbb szerzője is ezt látja a dologban rejlő legfőbb mozzanatnak. Lukács és Gramsci, valamint a későbbi Gorz, Bauman, Tamás Gáspár Miklós, Jessop, Zizek szövegeiben egyaránt ezzel találkozhatunk.

³⁵ Gramsci 2011. 216.

³⁶ Uo. 215.

³⁷ Clarke 1992. 19.

³⁸ Gorz 1997. 38.

A munkások kispolgárrá válnak

Marx jóslata nem vált be: a kapitalizmus nem az osztályviszonyok egyszerűsödése, a teljes proletarizálódás és a munkáselszegényedés általánossá válásának irányába haladt. A termelésben képzetlen és leromlott állapotú bér munkások helyett az egyszerű részmunkákat végző munkások mellett egyre inkább tapasztalt szakemberekre volt szükség: gépkezelőkre, technikusokra, szakfeladatokat is ellátni képes ügyes kezű dolgozókra. Egyre jobban felértékelődött az oktatás, aminek köszönhetően a munkásosztály is differenciáltabbá lett.

A dolgozó tömegek ezzel párhuzamosan egyre inkább hajlandónak mutatkoztak arra, hogy a bér munka „kapitalista világába” integrálódjanak. A fennálló rendszer megdöntése helyett a mindennapokban a legtöbben nem az ellenállás lehetőségét keresték, hanem a normálisabb, könnyebb, kényelmesebb élet megteremtésén fáradoztak: magasabb fizetés, rövidebb munkaidő, biztonság, család, rendes lakás, könnyebb munkakörülmények – és ezeket a képzetebb, szervezettebb, kiemelt szektorokban dolgozó és a világvárosok polgárságához kapcsolódó bér munkások már az 1920-as évektől el is tudták érni. A javuló munkakörülmények és magas életszínvonal pedig lassan már nem csak a munkásarisztokrácia, vagyis a tanult bér munkások, hanem a munkásság képzetlen és kiszolgáltatott rétegeit is elérte.³⁹

Ez a folyamat odáig erősödött, hogy az 1950-es évek Amerikájában már általánosan bevett gyakorlat volt a publicisztikai életben „egyetlen nagy középosztályról” és „osztályok nélküli általános jóléti társadalomról” beszélni.⁴⁰ A marxizmus és a munkásmozgalmak szempontjából nézve azonban ez komoly ellentmondáshoz vezetett: a munkások történelmi értelemben állítólag kívül és szemben álltak a rendszerrel, de társadalmi-politikai értelemben a kapitalista univerzum részévé váltak, egyre inkább osztozva annak gondolkodásmódjában.”⁴¹ Slavoj Žizek úgy fogalmaz, hogy a tarthatatlanná vált az a klasszikus marxista tézis, hogy a munkásosztály „nem veszíthet semmit egy forradalomban, csak láncait”, ezért nemcsak rákényszerül arra, hogy a rendszert forradalom útján megváltoztassa, de alkalmas és képes is erre.⁴²

Az Egyesült Államokban általánosan megfigyelhető tendencia volt az 1930-as évek végétől a munkásosztály tömeges polgárosodása és a középosztályba emelkedése; ezáltal az amerikai társadalomban egy erőteljes homogenizálódás volt megfigyelhető.⁴³ Az a fajta

³⁹ Kiss 2021. 39.

⁴⁰ Packard 1995. 31.

⁴¹ Kiss 2021. 39.

⁴² Žizek 2019. 7. (Idézi Kiss 2021. 40.)

⁴³ Packard 1995. 31.

ellenkultúra és ellenhatalom (counter-power) melyet a 19. század második felétől kezdve fokozatosan kialakított a nemzetközi munkásmozgalom, hanyatlani kezdett. A munkásság ugyanis egy erőteljes önálló kultúrát alakított ki, melyet szembeállított a polgári társadalom kultúrájával. Kialakítottak egy ellenhatalmat szakszervezetekből és munkáspártokból, önálló takarékszövetkezetekkel, egészségbiztosítási és nyugdíjalapokkal, munkásegyletekkel, könyvtárakkal, kórusokkal, rézfúvós zenekarokkal, saját értelmiségiekkel, indulókkal, regényekkel, filozófiai traktátusokkal, szakfolyóiratokkal, pamfletekkel, jól körülbástyázott helyi önkormányzatokkal, mértékletességi egyesületekkel, saját erkölccsel, szokásokkal, életmóddal.⁴⁴

Zygmunt Bauman szerint ennek az ellenhatalomnak a fordizmus vetett véget. Henry Ford új racionális rendjének modellje megalapozta a normáját annak az egyetemes tendenciának, amely korát jellemezte: ez annak az eszménye volt, hogy a tőkét és a munkát egy egységbe kovácsolják „ami, mint egy mennyben kötött házasság, ember által szét nem választható.”⁴⁵ A tőke és munka közötti e fajta szövetség kulcsa pedig a hagyományos osztálytagolódás feloldódásában, a proletár-polgár szembenállás megszűnésében keresendő, melynek eszköze a munkásosztály felemelkedése és polgárosodása. Ez a helyzet az által jön létre Bauman szerint, hogy a felek belátják egymásra utaltságukat és érdekazonosságukat.⁴⁶ A tőkések tehát felismerik azt, hogy a produktivitás növelése érdekében szükségük van fegyelmezett és motivált munkaerőre, a munkások pedig belátják, hogy az anyagi előrejutásuk és boldogulásuk a tőkével való eredményes együttműködéstől függ.

A középosztályosodás és a polgárosodás folyamata azonban nem írható pusztán a fordizmus számlájára, hiszen a szóban forgó korszakban az Egyesült Államok óriási átalakulásokon ment keresztül Ford termelési rendszerétől függetlenül is. Az 1929-es nagy gazdasági világválság következtében az évszázados gazdasági liberalizmus megbukott Amerikában és helyén létrejött az állam gazdasági szerepvállalását alapjaiban megreformáló *New Deal*, mely gyökeresen átalakította a válság utáni évtizedeket. A *New Deal* és a keynesi gazdaságpolitika nyomán kialakult jóléti állam szintén az alsó rétegek felzárkóztatása és a társadalom homogenizálása irányába hatottak.

Nem véletlen tehát, hogy a fordizmus és a keynesianizmus fogalmai szorosan kötődnek egymáshoz⁴⁷: a keynesi jóléti állam kiépülése és a második világháború utáni „gazdasági boom”

⁴⁴ Tamás 2021. 131.

⁴⁵ Bauman 2000. 144.

⁴⁶ Uo. 145.

⁴⁷ Sabel és Palloix mindketten beszélnek arról műveikben, hogy a fordizmus elválaszthatatlanul kötődik a keynesi jóléti államhoz. (Lásd: Palloix 1976.; Sabel 1982.)

még jobban megerősítette a korábban létrejött egyezséget a tőke és a szervezett munkásság között, valamint tovább bátorította a fordista termelési módszerek terjesztését és általánossá válását.⁴⁸ A fordizmus szerepe azonban mégsem nevezhető triviálisnak vagy mellékesnek, hiszen a Ford Motor Company szociális osztálya és a hozzá hasonló gyári intézmények már jóval a New Deal és Keynes gazdaságpolitikája előtt megkezdték a társadalom uniformizálására irányuló lépéseket, mely folyamatok végül a keynesi jóléti államban teljesedtek ki. A következőkben azt igyekszem kifejtetni, hogyan következik a társadalom középosztályosodásából annak konformizálódása.

Polgárosodás és konformizmus

Ahogy már korábban utaltam rá, a fordista munkaszervezési rendszer két alappillére közül az első a *feladatok és munkafolyamatok szigorú szétválasztása a minél nagyobb fokú hatékonyság érdekében*, a második pedig *az ipari munkaerő koordinált megszervezése és a termelési folyamatban való érdekelté tétele*. Sok gondolkodó szerint már az első elvből is levezethető a fordizmus konformizáló hatása. Szerintük ugyanis az új termelési mód új társadalmi sémákat, sztenderdeket hoz magával: a szabványszerű működés, a futószalagszerűség, a bürokratikus működésmód, a gépszerűség és automatizmus a gyárak és üzemek falain túl is meghatározta az egész társadalom működését, ami óhatatlanul konformizmushoz vezet.

Számos filozófus úgy véli tehát, hogy már magából a társadalom ipari működéséből is levezethető az antiindividualizmus és a konformizmus. Lényegében már Lukács is ezt állítja, amikor Weberet idézi annak illusztrálására, hogy az állam hogyan kezdi el az üzem és a gyár struktúráját magára alkalmazni. A modern polgári állam intézményei, a bürokrácia, jog, közigazgatás stb. mind a formális racionalizálás folyamatába, a társadalmi funkciók részrendszerekre bontásába és atomizálásába illeszkednek bele.⁴⁹

Polányi Károly 1947-ben arról ír, hogy az ipari működés lett az új társadalmi forma, ami – mint minden változás az emberiség történetében – alkalmazkodást kívánt az emberektől. Az ipari termelés megköveteli, hogy a társadalom tagjai összes intézményüket és életmódjukat is ehhez igazítsák. „A házasság és a gyermeknevelés, a tudomány és a nevelés, a vallás és a művészetek szervezete, a szakmaválasztás, a lakóhely formái, a települések formája egészen a

⁴⁸ Palloix 1976. (Idézi: Clarke 1992. 26.) A fordizmus és a keynesi jóléti állam kapcsolatáról bővebben lásd: Robson 1976.

⁴⁹ Lukács 1971. 330.

mindennapi élet esztétikájáig – mindezeket a rendszer igényei szerint kell alakítani. Íme létrejött a gazdasági társadalom.” – írja Polányi.⁵⁰

Tamás Gáspár Miklós a következőképpen fogalmaz: „Az volt a fordista, részint vagy egészében államkapitalista modellek kora, amellyel együtt járt az antiindividualizmus és a tekintélyelvű konformizmus [...] már az 1930-as évek elejétől.”⁵¹ Egy másik helyen azt is kifejti mit ért antiindividualizmus alatt:

*...az emberek intézményekben töltötték egész életüket: iskolában, hadseregben, templomban, egyletekben, szakszervezetekben, tömegpártban, sportegyesületekben, rajongói és szurkolói klubokban, nemzetekben, családokban; szervezett/kollektív szabadidős tevékenységekben vettek részt, kommersz populáris kultúrát fogyasztottak, tömegsajtót és rádiót, és így tovább. Az állam és a civil társadalom hierarchikus intézményeiben való csoportostagság mindent megelőzött.*⁵²

Ezen álláspont szerint tehát a mechanizált racionalizált működésmód nem csak a gyárakat és üzemeket, hanem az egész társadalmat elkezdje jellemezni, így már önmagában konformizmushoz vezet. Ennek elsőszámú gyakorlati megnyilvánulása a társadalmi attitűd megváltozása: Michel Foucault kifejezéseivel élve „az üzemben, iskolában, hadseregben, hivatalban szocializálódott ember” erénye a visszafogottság, a fegyelmezettség és a szorgalmas munkamorál.⁵³

Vance Packard szerint az ipari működésmód általánossá válását már az is jól illusztrálja, ahogyan a nagy irodák és hivatalok elrendezése egyre inkább a gyárakéra kezd hasonlítani: a munka egyenes vonalon áramlik, néhol futószalag szállítja az iratokat egyik munkahelyről a másikra és minden dolgozó az egész munkának csak a töredékét végzi. A számológépkezelő ismétlődő munkája például saját munkájának elvégzése előtt és után is az adminisztrátorok, gyorsírók, könyvelők és küldöncök ismétlődő munkáitól függ.⁵⁴

Más gondolkodók szerint a társadalom iparszerű működéséből és a racionalizált működésmód általánossá válásából még nem következik közvetlenül a társadalom konformizálódása. Az ő álláspontjuk értelmében a fordista rendszer általam felvázolt két alappillére közül az a második a kulcs, vagyis *az ipari munkaerő koordinált megszervezése és a termelési folyamatban való érdekeltté tétele*. E második cél elérése érdekében – ahogy azt a

⁵⁰ Polányi 1986. 285.

⁵¹ Tamás 2021. 99.

⁵² Uo. 382-383.

⁵³ Foucault 1990. 249.

⁵⁴ Packard 1971. 40.

fentiekben kifejtettem – két eszközt vetettek be a fordista rendszert alkalmazó vállalatok: az egyik a magas bérek rendszere, a második pedig az ipari munkásság (kis)polgárosítása volt. Utóbbit a különböző szociális és edukációs intézményeken keresztül érték el. Többek között Gramsci, Bauman és Jessop szerint is e polgáriasodási folyamatban rejlik a fordizmus konformizáló hatása.

A fordista gyárosokat nyilvánvalóan nem az önzetlen filantrópia és a munkásaik lelki épsége iránti felelősségérzet vezérelte e szociális intézmények és oktatási programok megalapítására, hanem sokkal inkább önös jólfelfogott érdekük. Ahogy Gramsci fogalmaz:

*A filantróp kezdeményezések célja megőrizni a pszichofizikai egyensúlyt a munkahelyen kívüli világgal azért, hogy megelőzzük a pszichofizikai összeomlását a munkásnak az új [fordista] rendszer következtében.*⁵⁵

A fordista modellben a munkavégzés során a fizikai mozgás teljesen mechanikus lesz és a készségek ritmikus ismétlődő gesztusokra redukálódnak, melyek csak a testet és az idegeket mozgatják meg, de az agyat, vagyis az intellektus szféráját dologtalanul hagyják. Ezért van szükség az alapítványokra és intézményekre Gramsci szerint: a munkából való kielégítetlenség hiányát pótolják e kezdeményezések egész sorával. Vagyis a vállalatok belátják, hogy muszáj tenniük annak érdekében, hogy hosszú távon képesek legyenek megtartani a betanított munkaerőt anélkül, hogy a lélekölő munka felemésztené.⁵⁶

Az alapítványok és intézmények legfőbb küldetése az edukáció, hiszen a gyári munkásoknak fizetett magas bér semmit sem ér, ha nem képesek azt felelősségteljesen elkölteni. Tehát a „mintaszerű amerikai polgárrá” nevelésnek is végső soron az a funkciója, hogy minél konformistábbá és ezáltal minél megbízhatóbbá, simulékonnyá, könnyen kezelhetővé tegye a munkást a maga számára. Gramsci két példát hoz fel ennek illusztrálására: az alkoholizmus és szexuális kicsapongások elleni üzemi és állami kampányokat. Az egyesült államokbeli általános szesztilalom kapcsán⁵⁷ azt írja, hogy az intézkedés nem csak állami érdek (helyes állampolgári magatartásra szoktatás), hanem a nagytőkéseké is. Az alkohol a szesztilalom következtében nehezen hozzáférhető luxuscikk lett, ami egy fix órás munkaidőben dolgozó embernek szinte elérhetetlen, hiszen annak – írja Gramsci – aki napi nyolc-tíz órában dolgozik,

⁵⁵ Gramsci 2011. 216.

⁵⁶ Uo. 220.

⁵⁷ 1934-ben, amikor Gramsci megírja az *Amerikanizmus és fordizmus* című esszéjét, a szesztilalmat (1920-1933) már feloldották az USA területén, azonban emléke még nagyon friss volt.

munka után fáradtan már nem lesz kedve és ideje a törvényt megkerülve nehéz módon alkoholos ital után futni.⁵⁸

Ugyanez igaz a szexualitás területére is: a nők bájainak megszerzéséhez ugyanis sok szabadidő kell. Az új típusú fordista munkások ebből a szempontból a parasztokhoz kezdenek hasonlítani Gramsci szerint: annak a parasztnak ugyanis aki egész nap a földeken dolgozik, munka után már nem lesz kedve idegen női bájak után futni. Vagyis a fordista munkások esetében a szexuális funkció is mechanizált lesz, ami nélkülöz mindenfajta romantikus elemet.⁵⁹

*Az új industrializmus monogámiát követel meg. Nem akarja, hogy a munkásember eltékozzolja mentális energiáit szexuális vágyai szabálytalan kielégítésére. Az a munkás ugyanis aki egy vad éjszaka után megy be dolgozni, nem jó munkás. A szenvedélyek izgalma nem illeszkedik össze a gép időzített mozgásával és az emberi test gépszerű mozgásával.*⁶⁰

Az önmegtartóztatás, monogámia, antialkoholizmus és az általában vett hagyományos, konzervatív kispolgári életmódra való kondicionálás tehát alapvető jellemzője a fordizmusnak. Emellett olyan hagyományos polgári erények a támogatottak, mint a buzgalom, pontosság, lojalitás, udvariasság, engedelmisség, szűkszavúság és illedelmesség, mivel ezek azok a társadalmi normák amik az ipari termeléshez idomult állam és vállalatok számára a legelőnyösebb polgári magaviseletet eredményezik. Az ilyen szellemben szocializálódott emberek a munkahelyi és társadalmi hierarchiába könnyebben beilleszkednek és engedelmesek lesznek olyasformán, ahogyan azt a fordista termelési modell megkívánja tőlük.

E korszakban tehát alapvetően a hagyományos konzervatív polgári értékek határozták meg a tömegek életét: a család, házasság, nemzeti közösség, egység, termelői és szexuális önmegtartóztatás, szorgalom, áldozat, engedelmisség, hűség, lojalitás, takarékoság, hazafiasság, klasszicista kulturális ízlés, merev társadalmi, nemi és szimbolikus szerepfelfogás, „a konformizmus és uniformitás magasztalása és kikényszerítése”.⁶¹

Ez a fajta konformizmus azonban nemcsak az erkölcsök és a moralitás területét érinti, hanem a mindennapi életvezetési szokások összességét is, a társasérintkezéstől kezdve az öltözködésen és lakáskultúrán át egészen a fogyasztási szokásokig. Általánosan elterjedtek a

⁵⁸ Gramsci 2011. 217.

⁵⁹ Mindez annak fényében nyeri el jelentőségét, amit például Engels szociográfiai tanulmánya *A munkásosztály helyzete Angliában* taglal a 19. századi angol proletariátusról. Engels részletesen ír arról, hogy az alkoholizmus mennyire elterjedt a munkásság körében, illetve arról, hogy milyen szabados módon élnek meg a rétegek a szexualitásukat. (Lásd: Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában.” In: *MEM* 2, 238–240; 241–249.)

⁶⁰ Gramsci 2011. 217.

⁶¹ Tamás 2021. 335.

polgári életmódbeli és viselkedési minták. Lényegében azon „ipar felett álló dologtalan osztály” normáit és státusszimbólumait kezdi el a fordista kispolgár mintaként követni, melynek jelenségeit Thorstein Veblen már a századfordulón leírja: „A modern időkben minden társadalmi réteg tagjai a jóra való eszményül a hozzájuk legközelebb álló magasabb réteg divatos életvitelét fogadják el s energiájukat arra fordítják, hogy megközelítsék ezt az eszményt.”⁶²

A fordista átalakulás következtében általános követelmény lett a gyáripari munkásság körében is az ápoltság, elegáns, visszafogott, konzervatív öltözködés (például a polgári elegancia, a kalap és az öltöny-nyakkendő a férfiaknál, a kosztüm és szoknya viselése a nőknél). Ugyanez igaz a lakáskultúrára is: ha rátekintünk az 1940-es és 1950-es évek amerikai lakberendezési szokásaira, bútorokra, háztartási eszközökre, berendezési tárgyra, díszekre, akkor láthatjuk, hogy ezek is meglehetősen erős konformitást, sztereotíp minták követését mutatják.

A fogyasztási szokások uniformizálása – ahogy már korábban utaltam rá – a Ford gyár intézményeinek kiemelt célja volt. A fordói edukációs programok ugyanis fontosnak tartották, hogy a munkások vágyaira, céljaira is kiterjesszék befolyásukat: megmutatták, hogy milyen fogyasztási cikket, anyagi javakat kell birtokolniuk azoknak, akik divatosnak, trendinek, sikeresnek akarják magukat érezni. Rámutattak, hogy milyen autóval járnak, milyen lakásban laknak és milyen hobbiikat űznek a sikeres emberek és ezeket állították az ipari munkásság elé példaként, amiknek elérése felé törekedni érdemes.

A konform vágyak konform fogyasztási szokásokat eredményeztek, melyeknek köszönhetően a polgárosult amerikai társadalom életmódja és életvezetési szokásai soha nem látott konformizmusba süllyedtek. E jelenségre jó példa a kertvárosi lakótelepek tömeges kiépülése szerte az Egyesült Államokban. A családi házak tömeggyártásával⁶³ együtt járt a homogén kertvárosi közösségek elszaporodása. Egyrétegű városok alakultak ki, ahol mindenki hasonló jövedelemmel, hasonló életformával rendelkezett. A konform életre pedig az üzleti szféra is tudott építeni: a helyi bevásárlóközpontok például látva az adott lokális közösség fizetésének és életmódjának egyformaságát, kínálatukban valamint nyitvatartási idejükben könnyen alkalmazkodtak a helyi igényekhez; ugyanez igaz a helyi építési vállalkozásokra is, akik árkategóriájukat az adott kertvárosi lakótelep lakosainak pénztárcájához tudták igazítani.⁶⁴

⁶² Veblen 1975. 96.

⁶³ Ez a folyamat hasonlóan zajlott, mint a szocialista Magyarországon az ún. „Kádár kockák” elterjedése az 1970-es évek elejétől.

⁶⁴ Packard 1971. 34-35.

Az amerikai társadalom homogenizációja, vagyis a viselkedési minták, nézetek, értékorientációk, normák hasonlóná válása sok korabeli szerzőnél megjelenik, mint anomália. Többek között az amerikai emigrációban élő Polányi Károly is foglalkozott a kérdéssel: egy 1955-ös írásában úgy fogalmaz, hogy a technológiai civilizáció felé tett lépések a szabadságot veszélyeztetik Amerikában.

*Teljesen helyénvaló, ha az uniformizmus és a konformizmus irányába mutató, mindenütt jelenlévő tendenciát, vagy röviden azt az átlagosságot, amely jelenleg beárnyékolja az amerikaiak életét, a szabadságot fenyegető veszélynek tekintjük. Hiszen nemcsak a személyiséget, hanem a közösséget is rombolja az átlagosság. Vagyis az embereknek az a vágya, hogy minden tekintetben a szomszédjára hasonlítson, és félelme attól hogy bármely tekintetben különbözzék tőle.*⁶⁵

Polányi szerint az 1950-es évek Amerikájában egyre szembetűnőbbek a konformizmus irányába mutató jelek és a különbözőségtől való félelem. A szabadság ügye tehát új formában merül fel, de ennek az a különlegessége, hogy nincs külső ellenség, hanem a szabadság szabadságát belülről fenyegeti veszély. „Az emberek önként adták fel a saját szabadságukat, az önmegvalósítás szabadságát. Az egyén szakadt két részre: maga a polgár az, aki félig rab, félig szabad.”⁶⁶

Polányi egy másik írásában úgy fogalmaz, hogy a technológiai civilizáció kiépítése során nemcsak a termelés, hanem a társadalom is a gép igényeinek megfelelően alakult át. „A gép aktivizálta a tömeget, melynek tagjai egyenként vesznek részt a piacon, a gyárban, és gondolkodásuk „azok felé az intézményi realitások felé irányul, melyektől életük függ.”⁶⁷ A társadalom otthonává vált az erőmű és gyár, s az átlagos, a lecserélhető ember lett az ideál.”⁶⁸

Vance Packard is hasonló megállapításokat tesz *The status seekers* című tanulmányában a fordista jóléti állam társadalmának homogenizálódásáról és konformizálódásáról. 1945 óta megduplázódott azoknak az amerikai családoknak a száma, amelyeknek tiszta vagyona eléri a félmillió dollárt és ezzel együtt csökkent a különbség a gazdagok és szegények életmódja között is:

⁶⁵ Polányi 1986/1. 260-261.

⁶⁶ Uo. 263.

⁶⁷ Polányi 1986/2. 270.

⁶⁸ Uo. 273.

A különbség csökkenésének egyik oka azoknak a szabványosított áruknak és szolgáltatásoknak a tömeges árusítása, amelyek azelőtt csak a jobb módúak számára voltak elérhetők. A legtöbb amerikai nő például osztályhovatartozásra való tekintet nélkül nylonharisnyát hord, tartóshullámot csináltat, fagyasztott pecsenyehúst vásárol és párizsi fazont másoló (vagy annak másolatát másoló) ruhákat visel.⁶⁹

A középosztályosodás tehát nem pusztán frázis, hanem a korszak alapélménye volt az amerikai emberek számára. A nagyfokú életszínvonalemelkedéssel és polgárosodással a konformizmus és uniformitás lett a korszak legalapvetőbb követelménye. Ethosza a rend, monotonitás, szabályosság, ismétlődés, kiszámíthatóság, visszafogottság lett. Ahogy Kiss Viktor fogalmaz: „A rutinemberek kora volt ez, az előregyártott életutak világa, ahol az egész társadalom egyetlen nagy gyárként működött, a 'funkciók és struktúrák', a 'technikai racionalitás' időszaka.”⁷⁰ Tallár Ferenc is hasonlóan írja le a fordista berendezkedésű világot: úgy jellemzi mint „kis dobozokban élő dobozemberkék” világát, mely alatt a különböző jogi és munkavállalói kategóriákban homogenizált, azaz egyenlősített tömegembert érti a maga tömegvágyaival.⁷¹

Fordizmus és posztfordizmus

A fordizmus és a nyomában kibontakozó jóléti állam következtében egy masszív, szilárd rend jött létre az amerikai társadalomban, mely a polgári attitűdhöz illetve normarendszerhez igazodott. Ezt a folyamatot mutatja az „Isten, haza család” elvű élet, a tradicionális férfi-női nemi szerepek, visszafogottság és szemérmesség a szexualitás területén, szorgos-dolgos hétköznapiak, visszafogott ámde egyre növekvő mértékű lakossági fogyasztás, konformista uniformizált kispolgári életmód (saját autó, lakás, rádió, televízió, háztartási robotgépek, napi nyolc óra munka a gyárban vagy a hivatalban, hétvégi családi kiruccanás, kertészkedés, moziba járás, stb.), mely jelenségek általánosan jellemezték Amerikát az 1930-as évek végétől egészen az 1960-as évek végéig.

Az 1960-as évek végén illetve az 1970-es évek elején a jóléti ipari államok válságba jutottak és a keynesi modell sikeressége is megtört. E válsággal párhuzamosan pedig az a fajta ipari működési rendszer is elkezdett felbomlani, amely addig a fordii munkaszervezési modell alapját

⁶⁹ Packard 1971. 30-31.

⁷⁰ Kiss 2021. 43.

⁷¹ Tallár 2015. 92. (idézi Kiss 2021. 44.)

képezte.⁷² A változás történelmi kontextusát jól mutatja az a politikai fordulat, melyet a neoliberalizmus⁷³ képviselői értek el az 1970-es évek közepétől Margaret Thatcher nagybritanniai, majd később Ronald Reagan egyesült államokbeli hatalomra kerülésével. Dolgozatom keretei nem teszik lehetővé, hogy a fordizmus válságát (illetve annak lehetséges olvasatait) részletesen tárgyaljam, így be kell érnem annak megállapításával, hogy a fordizmus ideológusai mind erre az időszakra datálják a korszak végét.⁷⁴

Mark Fisher azt állítja, hogy a fordizmus és posztfordizmus fordulópontja napra pontosan meghatározható: ez a dátum pedig 1979 október 6., ugyanis ezen a napon emelte húsztíz ponttal a kamatlábat az Egyesült Államokban a Központi Jegybank, utat nyitva a „kínálatoldali közgazdaságtannak”, amely megteremtette a mára mindent behálózó gazdasági realitás alapjait. Ahogy Fisher fogalmaz:

*A kamatlábak emelése az infláció mellett hosszú távon a termelőeszközök és az elosztás gyökeresen új rendszeréhez vezetett: a fordizmus merevségét felváltotta a rugalmasság, a tőke és a munka deregulációját (a határozott idejű munkaszerződések általánossá válását és a munkaerő kiszervezését) ideológiailag igazoló új varázsszó, melynek hallatán mára minden munkásnak a hideg futkos a hátán.*⁷⁵

A fordizmus eldologiasító mechanizmusai tehát a posztfordizmusban megszűnnek, de más módon új problémák és kihívások elé állítják a társadalmat. A változás másik komponensét 1968 jelenti: ’68 diáklázadásai ugyanis a szexuális forradalom, a beat és hippy kultúra valamint a New Age előretörésével egy új nonkonformista attitűdöt hoztak a társadalomba, mely többek között a fennálló jóléti konformista rendszerrel szemben, annak ellenében határozta meg magát.⁷⁶ A ’68-as generáció lázadása tehát részben az ellen a polgári, konzervatív, prűd, konformista és uniformizált társadalmi berendezkedés ellen született meg, melyben szüleik és nagyszüleik leélték életüket.

Az 1968-as generáció számára a fentiekben leírt polgárosult társadalom volt az a már meglévő, kialakult, kész alapvetés, amellyel szemben meghatározhatta magát és amelytől el akart rugaszkodni. A fordista alapokon működő jóléti társadalom volt tehát az a kész értékrendszer, establishment, amelynek viselkedésmintáival, életformájával, normáival,

⁷² Bauman 2000. 147.

⁷³ Amerikai terminussal: „neokonzervativizmus”.

⁷⁴ Lásd: Clarke 1992. 13; Jessop 1992. 93; Link 2020. 210-211.

⁷⁵ Fisher 2020. 60.

⁷⁶ Karikó 2020. 7.

konformizmusával szemben fellázadtak a '68-asok és egy teljesen új nonkonformista alapokon működő világot hoztak létre. Ahogy Lewis Samuel Feuer fogalmaz 1969-ben: „A diákok célja a tradíció, a konformitás, a rend, a formalizmusok megdöntése volt: szenvedélyt, igazi életet, vért akartak.” Vagyis szerinte '68 üzenete az, hogy nonkonformistának kell lenni.⁷⁷

A 1970-es évek végétől kezd el fokozatosan beépülni a „posztfordizmus” fogalma a neomarxista filozófiai diszkusszióba, illetve publicisztikába. E terminussal kísérik meg leírni a megváltozott gazdasági és társadalmi helyzetet. Ekkortól kezdenek ugyanis előtérbe kerülni az olyan termelői és fogyasztói magatartások, melyek már többé nem a konformizmust és az uniformizált munkaethoszt követelik meg a társadalom tagjaitól, hanem egy teljesen új világot és egyben új kihívásokat hoznak magukkal.

Konklúzió

Dolgozatomban egy konkrét történeti beágyazottságú szociológiai jelenség hátterét igyekeztem feltárni, mely jelenség az amerikai társadalom 1930-as évektől végbemenő homogenizálódása és konformizálódása. E folyamat egy konkrét történelmi, gazdasági és politikai szituációba illeszkedik bele: az ipari termelési szisztéma átalakulása, a nagy gazdasági világválság, a második világháború, hidegháború, a kétpólusú világ, az antifasizmus, szociáldemokratizmus, konzervativizmus és jóléti államok összességének képletébe. Én e diverz és sokpólusú képletből egyet emeltem ki: a Henry Ford nevével fémjelzett új munkaszervezési modellt, helyt adva azon gondolkodóknak, akik az amerikai konformizmus jelenségét közvetlen vagy közvetett módon a fordista mechanizmusok elterjedésével magyarázzák. Tézisem a fenti filozófusokkal és szociológusokkal egyetértésben az, hogy a fordizmus munkaszervezési modellje (vagyis a feladatok és munkafolyamatok szigorú szétválasztása, valamint az ipari munkaerő koordinált megszervezése és a termelési folyamatban való érdekelté tétele) vezet e konformizmushoz, mégpedig a munkásság polgárosításán és a középosztályba való felemelésén keresztül.

Gondolatmenetem felépítse leegyszerűsítve a következő gondolati sort követi: 1. A Ford gyár munkaszervezési reformot indít el, mely a munka széleskörű racionalizálásával és funkcionálisával nagyobb fokú termelési produktivitást ér el. 2. Mivel az új munkarendszerben a munkavégzés folyamata minden korábbinál mechanikusabbá és lélekölőbbé válik, szükségessé válnak szociális intézkedések a munkaerő mentális egészségének megőrzése érdekében, melynek eszközei: a magas fizetés és az edukáció. 3. Ford

⁷⁷ Feuer 1969. 35.

rendszere az 1930-as évektől általánosan elterjedté válik az Egyesült Államokban, így azok a folyamatok, amik korábban kizárólag csak a Ford gyár munkásait érintették, általános szintre emelkednek. 4. Az átalakulás nagyfokú életszínvonalemelkedést eredményez, amely (kis)polgárosítja a munkásságot és aminek következtében átalakulnak viselkedési mintáik, nézeteik, értékorientációik, normáik. 5. A társadalom alsóbb rétegeinek tömeges középosztályba integrálódása – mely folyamatot a keynesi jóléti állam kiépülése is erősíti – homogenizálja az amerikai társadalmat, melynek eredménye a soha korábban nem látott konformizmus.

Dolgozatom lezárása előtt fontosnak tartom leszögezni, hogy hibásnak tartok minden olyasfajta elképzelést, mely az amerikai konformizmust *kizárólag* a fordista munkaszervezési modell mechanizmusaival magyarázza. Minden jel arra utal, hogy sokkal komplexebb folyamatról van szó, amely esetében nem helyénvaló az e fajta leegyszerűsítés, hiszen ahogy utaltam rá, a redisztributív alapon működő, progresszív és erős szociális ellátórendszerrel működő keynesi jóléti állam vagy a történelmi, társadalmi hagyományok legalább ugyanilyen erős magyarázó elvvel szolgálhatnak a jelenség vizsgálata során. Ugyanakkor a fordizmus elmélete mindezen fenntartásokkal együtt egy erős és jól kidolgozott megoldási javaslat lehet a konformizmus anomáliájának kérdéséhez.

A konformizmus tehát – ahogy láthattuk – szorosan kapcsolódik az anyagi, gazdasági prosperitáshoz és pont akkor alakul ki, amikor egy soha nem látott jólét és életszínvonal emelkedés indul meg a társadalomban. A konformizmus azonban – ahogy már dolgozatom előszavában is utaltam rá – sohasem szükségszerű folyamat, hanem a társadalom tagjai egyéni döntéseinek következménye: az egyén tudatosan felvállalhatja és persze meg is tagadhatja a konformizmust.

Ortega y Gasset először mutatta ki a filozófia történetében, hogy a jóléti társadalmak sokszorosan hajlamosak a konformizmusra, sőt éppen a jólét és az anyagi gondtalanság a konformizmus melegágya.⁷⁸ A soha nem látott prosperitás és gondtalan élet gyökeresen nonkonformista, teljesen szabad, önként cselekvő emberek sokaságát is eredményezhetné, azonban mégsem ezt teszi. A társadalom rosszul használja a szabadságát és bár lehetősége volna a szabad és önkéntes cselekvésre, mégis a konformizmust, az egyformaságot, a szabálykövetést és az uniformizált rendet választja. Ortega szerint minél nagyobb a jólét és az ebből eredő függetlenség és felszabadultság, paradox módon annál jobban eluralkodik a társadalmon a

⁷⁸ Ortega 2019. 62.

„tömegember”⁷⁹ – ahogy Ortega fogalmaz, bár azt hiszem nevezhetjük ezt nyugodtan konformizmusnak is.

A fordizmus, mint munkaszervezési és társadalomalakító mechanizmus a maga korában nagyon fontos volt, melynek megvolt a maga helyiértéke a gazdaság, a termelés és a konformizmus történetében egyaránt, azonban a világ azóta átalakult és ennek következtében jelentősége – napjainkra vonatkoztatva – teljesen eltűnt. A konformizmus általános elméleti anomáliája azonban változatlanul érvényes a mai világban is, és ha igazat adunk Ortegának, az elmúlt évtizedek alapján a konformizmus problematikája sokkal jelenvalóbb és aktuálisabb a mi társadalmunkban, mint ahogyan azt első pillanatban gondolnánk.

⁷⁹ Uo. 104.

Bibliográfia

- **Engels**, Friedrich 1954. *A munkásosztály helyzete Angliában*. (Ford. Bólyai Ernő.) Szikra Könyvkiadó, Budapest.

- **Bauman**, Zygmunt 2000. *Liquid modernity*. Polity Press, Malden.

- **Clarke**, Simon 1992. „What in the F---’s Name is Fordism”. Gilbert, Nagel (szerk.) *Fordism and flexibility. Divisions and change*. Macmillan Press. (13-30.)

- **Ford**, Henry 2015. *MY Life And Work: The Autobiography Of Henry Ford*. Createspace Independent Publishing Platform.

- **Feuer**, Lewis Samuel 1969. *The conflict of generations*. Basic Books, London.

- **Fischer**, Ernst 1964. *A fiatal nemzedék problémái*. (Ford. Nyilas Vera.) Gondolat, Budapest.

- **Fisher**, Mark 2020. *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* (Ford.: Tillmann Ármin, Zemplényi-Kovács Barnabás.) Napvilág Kiadó, Budapest.

- **Foucault**, Michel 1990. *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. (ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára) Gondolat, Budapest.

- **Gorz**, André 1982. *Farewell to the Working Class. An Essay on Post-Industrial Socialism*. London, Pluto Press.

- **Gramsci**, Antonio 2011. „Americanism and fordism”. In. *Prison notebooks, volume II*. (Szerk. és ford. Joseph A Buttigieg.) Columbia University Press, New York.

- **Jessop**, Robert 1992. "Fordism and post-Fordism: A critical reformulation." In. *Pathways to industrialization and regional development*. (szerk. Storper, M.; Scott, A. J.) Routledge, London.

- **Karikó** Sándor 1980. „Konformista társadalom vagy konformizmus a társadalomban. Adalékok a konformizmus a nonkonformizmus problémájához.” In. *Magyar Filozófiai Szemle*. 3. sz. (326-344.)

- **Karikó** Sándor 2020. „Konformista tömegtársadalom avagy nonkonformista lázadás? Konformitás, nonkonformitás és ami azon túl van.” In. *Valóság* 63. évf. 11. sz. (2-14.)

- **Kiss** Viktor 2021. *Kívül/belül. Egy új politikai logika*. Napvilág kiadó, Budapest.

- **Link**, Stefan J. 2020. *Forging Global Fordism: Nazi Germany, Soviet Russia, and the Contest over the Industrial Order*. Princeton University Press.

- **Lukács** Görgy 1971. *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Budapest.

- **Marx**, Karl; Friderich **Engels** 1968. *A Kommunista Párt kiáltványa*. Kossuth, Budapest.

- **Marx**, Karl. *A tőke* I. In. Marx és Engels művei. 23. kötet. Budapest, Kossuth.

- **Marx**, Karl. „A politikai gazdaságtan Bírálata.” In. Marx és Engels művei. 13. kötet. Kossuth, Budapest.

- **Ortega Y Gasset**, José 2019. *A tömegek lázadása*. (Ford. Scholtz László.) Helikon, Budapest.

- **Packard**, Vance 1971. *Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában*. (Ford. Göncz Árpád.) Gondolat, Budapest.

- **Packard**, Vance 1995. *American Social Classes in the 1950s: Selections from Vance Packard's the Status Seekers*. (Szerk. Daniel Horowitz.) Bedford Books, Boston.

- **Palloix**, Christian 1976. „The Labour process: from Fordism to neo-Fordism.” In. *CSE Pamphlet 110.1. The Labour Process & Class Strategies*. (Szerk. uő.) Chapel River Press, Andover.

- **Polányi** Károly 1986. „A gazdasági determinizmusba vetett hit” in *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Társadalomfilozófiai írások.* (Ford. N Tóth Zsuzsa) Gondolat, Budapest. (278-289.)

- **Polányi** Károly 1986. „Szabadság a komplex társadalomban” in *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Társadalomfilozófiai írások.* (Ford. N Tóth Zsuzsa) Gondolat, Budapest. (270-277.)

- **Polányi** Károly 1986. „Szabadság és technológia” in *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Társadalomfilozófiai írások.* (Ford. N Tóth Zsuzsa) Gondolat, Budapest. (259-269.)

- **Robson**, William Alexander 1976. *Welfare State and welfare Society. Illusion and reality.* Allen and Unwin, London.

- **Tallár** Ferenc 2015. *Az áramlások terében.* Liget Műhely, Budapest.

- **Tamás** Gáspár Miklós 2021. *Antitézis. Válogatott tanulmányok 2001-2020.* (Ford. Sipos Balázs) Pesti Kalligram, Budapest.

- **Taylor**, Frederick 1911. *The Principles of Scientific Management.*
(<https://web.archive.org/web/20050828013043/http://melbecon.unimelb.edu.au/het/taylor/sci-man.htm#Ch1>) (Utolsó elérés: 2022. 11. 18.)

- **Tronti**, Mario 2019. *Factory and Society. Workers and Capital.* (Ford. David Broder.) Verso.

- **Weber**, Max 2020. *A tudomány és a politika mint hivatás.* (Ford. Glavina Zsuzsa.) Kossuth Kiadó, Budapest.

- **Zizek**, Slavoj 2019. *A kommunista kiáltvány megkésett aktualitása.* Európa, Budapest.

- **Veblen**, Thorstein 1975. *A dologtalan osztály elmélete.* (Ford. Berényi Gábor.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.